



LUNDS
UNIVERSITET

Lunds Universitet
Sociologiska institutionen
Magisteruppsats: SOCM11, 15 hp
Internet
Höstterminen 2011
Författare: Vlora Krasniqi
Examinator: Hans-Edward Roos

Nu eller Aldrig

– Skilsmässor ur kvinnors perspektiv i Kosovo

Abstrakt

Titel: “Nu eller aldrig” – En narrativ studie om en grupp kvinnors erfarenheter kring skilsmässor i Kosovo

Författare: Vlora Krasniqi

Handledare: Birgitta Ericsson

Utbildning: Magisteruppsats: SOCM11, 15 hp

Sökord: Skilsmässa, familj, kärlek, individualisering, modernisering.

Syfte: Syftet med studien är att genom kvalitativa intervjuer undersöka en grupp kvinnors erfarenheter kring skilsmässa. Jag finner det intressant att studera vad som gjort att dessa kvinnor tagit steget till att skilja sig, samt hur föreställningar om parrelationer, kärlek och familj hänger samman. Kosovo är ett utvecklingsland och det är därför intressant att se varför skilsmässor har ökat och vad som får kvinnorna att ta steget till skilsmässa.

Metod: Studien är baserad på narrativ metod. I de kvalitativa intervjuerna användes en halvstrukturerad intervjuguide med fyra övergripande teman. Insamling av materialet har skett via intervjuer med respondenter och under samtalets gång har följdfrågor ställts som varit relevanta i det unika mötet.

Teori: Studiens utgångspunkter är skilsmässa, familj, kärlek, individualisering och modernisering. Jag anser att dessa begrepp har varit till hjälp i analysen av materialet samt i besvarandet av syftet och frågeställningarna.

Resultat: Resultatet visade att det fanns delade uppfattningar om familj, relationer, kärlek och skilsmässor bland kvinnorna. Dock visar resultatet att majoriteten av kvinnorna har genom förbättrade ekonomi, influenser från andra länder samt genom kvinnors ökade rättigheter, fått högre krav och förväntningar på hur äktenskapet ska vara. Det framkommer även att enligt kvinnorna skiljer de sig på grund av nyvunnen känsla för självständighet, bland annat genom förbättrad ekonomi. Kvinnorna i studien har en stark självbild liksom identitet.

Abstract

Title: "Now or Never" - A narrative study of a group of women's experiences of divorce in Kosovo

Author: Vlora Krasniqi

Supervisor: Birgitta Ericsson

Education: Master in Sociology: SOCM11, 15 Hp

Keywords: Divorce, family, love, individualization, modernization.

Objective: The purpose of this study is that through qualitative interviews to examine a group of women's experiences of divorce. I find it interesting to study what made these women take the step to divorce and how notions such as relationships and family are related. Kosovo is a developing country and it is therefore interesting to see why the divorce rate has increased and what made these women take the step to divorce.

Method: The study is based on narrative, qualitative approach. In the qualitative interviews, a semi-structured interviewguide was used with four overarching themes. Collection of material has been made through interviews with respondents and during the interviews, following questions was asked that were relevant in the unique meeting.

Theory: The study's starting point is divorce, family, love, individualization and modernization. These concepts have been helpful in the analysis of the material, and in answering to the purpose and issues.

Results: The results showed that there were different views on family, relationship, love and divorce among women. However, the results shows that the majority of women have trough improved economy, influences from other countries and awareness of women rights, developed greater demands and expectations of what marriage should be. It also reveals that the interwied women divorced because of the newfound sense of independence, including through improved economy. The women in the study have a strong self-image and identity.

Förord

Tack!

Vägen till denna uppsats har varit en lärorik process och bidragit till nya kontakter och nära vänskap. Mitt största tack går till dem som gjort uppsatsen möjligt – de kvinnor som deltagit. Tack för att ni medverkade och lät mig intervjua er om era nära relationer och er syn på familjeliv och kärlek! Jag vill även tacka min partner som på ett motiverande sätt har gett mig stöd under denna process. Vidare vill jag även tacka min handledare Birgitta Ericsson.

Innehåll

| | | |
|-------|--|----|
| 1. | Inledning..... | 1 |
| 1.1 | Syfte:..... | 1 |
| 1.2 | Frågeställningar:..... | 1 |
| 1.2.1 | Delfrågor | 1 |
| 2. | Bakgrund..... | 2 |
| 2.1 | Familjbegreppet i Kosovo | 2 |
| 2.2 | Kanuni i Leke Dukagjinit – Sociala lagar | 3 |
| 2.3 | En kort historisk översikt av skilsmässornas historia..... | 4 |
| 3. | Tidigare Forskning | 4 |
| 3.1 | Den feministiska familjesociologiska kritiken..... | 5 |
| 4. | Teoretisk ram..... | 6 |
| 4.1 | Individualisering..... | 7 |
| 4.2 | Familj | 8 |
| 4.3 | Kärlek – Den rena relationen | 10 |
| 4.4 | Äktenskap/Separationer | 10 |
| 5. | Metod | 12 |
| 5.1 | Narrativ metod..... | 12 |
| 5.2 | Hermeneutiska perspektivet | 12 |
| 5.3 | Urval..... | 13 |
| 5.4 | Arbetet med intervjuguiden..... | 13 |
| 5.5 | Intervjusituation | 13 |
| 5.6 | Etiska överväganden | 14 |
| 5.7 | Presentation av informanterna..... | 14 |
| 5.7.1 | Privatpersoner..... | 14 |
| 5.7.2 | Professionella | 15 |
| 6. | Analys och resultat..... | 16 |
| 6.1 | Det traditionella samhället och familjen | 16 |
| 6.2 | Förändrade sociokulturella/ekonomiska förhållanden | 19 |
| 6.3 | Frihet/Självständighet..... | 20 |
| 6.4 | Kärlek – Att leva med den man vill | 21 |
| 6.5 | Orsak till skilsmässa..... | 23 |
| 7. | Slutsatser | 24 |
| 8. | Källförteckning..... | 27 |
| 9. | Bilaga 1 - intervjuguide..... | 29 |
| | Background | 29 |
| | Marriage | 29 |
| | Sexual experience..... | 29 |
| | The divorce..... | 29 |
| | The life today | 30 |
| 10. | Bilaga 2 Intervjuguide - Professionella | 31 |

1. Inledning

Mitt intresse för ämnet uppstod efter att en av mina släktingar som är från Kosovo valde att skilja sig från sin man efter 26 års äktenskap. Hennes historia var anledningen till att jag bestämde mig för att påbörja denna uppsats. Samtidigt är jag ursprungligen från Kosovo och har från olika håll fått det bekräftat att fler och fler kvinnor väljer att skilja sig. Jag blev, trots min ”västerländska” liberala syn på äktenskap och skilsmässa förvånad över att kvinnor i Kosovo skilde sig i så stor utsträckning.

Studien utgår från en sociologisk förståelse baserad på kvinnors erfarenheter och förståelse av skilsmässa samt samhällsförändringar som sker i utvecklingsländer. Samhällsförändringar som påverkats av globalisering, urbanisering samt modernisering blir några av de bidragande faktorerna som påverkar och förändrar synen på skilsmässa och familjeformen (Giddens, 2008, Beck- Beck- Gernsheims 2002). Enligt olika källor, som icke statliga organisationerna Open Door, Kosovo Womens Network samt sociologer vid Pristina universitet i Kosovo, har skilsmässa ökat bland kvinnor.

Utgångspunkten för uppsatsen är mitt intresse att förstå de ökade skilsmässorna. Intresset ligger inte på de emotionella effekter som uppstår efter skilsmässor på till exempel familj, utan fokus är istället på kvinnors erfarenheter och uppfattning om familjen, parrelationer och kärleken. Dessa aspekter kombineras med teorier som anser att samhällsförändringar ligger som grund och leder till ökade skilsmässor.

1.1 Syfte:

Syftet med studien är att belysa och förstå de faktorer som leder till ökade skilsmässorna i Kosovo utifrån sociologiska teoretiska utgångspunkter samt den individuella upplevelsen, i detta fall ur kvinnornas perspektiv. Metodologiskt utgår studien ifrån narrativa djupintervjuer där fokus har lagts på informanternas erfarenheter och teoretiskt utgår studien från en sociologisk förståelse av förändringar inom familj och senmodernitet.

1.2 Frågeställningar:

1. Varför har skilsmässor ökat i Kosovo?

1.2.1 Delfrågor

2. Vilka faktorer påverkar skilsmässor i Kosovo?

3. Hur upplever informanterna sin familjrelation?
4. Hur resonerar kvinnorna om och kring kärlek?

2. Bakgrund

Bakgrunden är ämnad för att ge läsaren en kort inblick i ämnet samt för att underlätta förståelse och skapa sammanhang.

Sociokulturella och socioekonomiska förändringar sker ständigt och en effekt av detta är, individualisering samt modernitet (Giddens 2006). Kosovo har sedan kriget tog slut (1999) haft en snabb socioekonomisk och sociokulturell utveckling. Även nationalstatens lagar har ändrats (United Nation report 2010). När det gäller normer, regler och uppfattningar om familj och skilsmässor finns dock mycket av det ”gamla” synsättet kvar. Men trots detta ökar skilsmässor i Kosovo. Kosovoalbaner beundrar främmande länders ”moderna syn på livet” men en sak de alltid beundrat i Kosovo är: De låga skilsmäsoantalen. Men skilsmässor har på senare år exploderat i Kosovo. Mellan år 2000 - 2003 har de fyrdubblats. Från 325 skilsmässor under år 2000 ökade det till 1385 skilsmässor år 2003 (Statistical Office of Kosovo). Det har också skett en kraftig ökning av allmänhetens acceptans av skilsmässa. Trender i och nivåer av skilsmässotalen börjar alltmer likna dem i andra västeuropeiska länder. Detta märks framför allt i huvudstaden Pristina. Om skilsmässor blir mindre stigmatiserade och tabu förväntar vi oss att dess orsaker och effekter kommer att bli mindre dramatisk. Före kriget var skilsmässans tröskel högre och mycket allvarligare motiv krävdes innan kvinnor tog steget att avsluta sitt äktenskap, men sedan dess har skilsmässors tröskel minskat och detta innebär att mindre allvarliga motiv kan leda till skilsmässa.

2.1 Familjbegreppet i Kosovo

Ett av de mer fascinerande inslagen i det Kosovoalbanska samhället är den utvidgade familjestrukturen som tidigare var dominerande i norra Albanien och fortfarande är närvarande i Kosovo (Rrapi, 2003) Den utvidgade familjen som leds av en äldre manlig patriark omfattar vanligen alla hans söner, deras hustrur samt barn. Det kan räknas upp till trettio eller fler medlemmar som lever under samma tak. I vissa fall kan dessa storfamiljer bebo flera angränsande hus i ett muromgärdat område. Hushållsarbete utförs gemensamt av familjens kvinnor. Den utvidgade familjen utgör en ekonomisk enhet och alla tillgångar delas mellan männen. Ägande och egendom förblir därmed odelbara (Rrapi 2003). I *”Die albanische Großfamilie im Kosovo”* (2003) erbjuder Gjergj Rrapi en klarsynt studie av fenomenet i Kosovo om den utvidgade familjen som en social struktur som tidigare var

dominerande i hela Balkan. I sina slutsatser visar Rrapi att den utvidgade familjen i Kosovo, som i motsats till andra områden på Balkan, inte var "utdöende" vid tiden för undersökningen. Han betonar att fenomenet visserligen hade genomgått förändringar, men fortfarande utgjorde en stabil institution som var allmänt beundrad och respekterad av den Kosovoalbanska befolkningen. Han konstaterar att familjestrukturen har haft stort inflytande på tänkande och mentalitet hos kosovoalbaner och att endast radikala ekonomiska förändringar i det Kosovoalbanska samhället skulle kunna leda till dess sönderfall. Författaren, som dog innan boken kom ut, kunde naturligtvis inte förutse kriget som skulle drabba Kosovo 1999, när serbiska styrkor och paramilitärer försökte "rensa" hela den kosovoalbanska befolkningen i landet, där en halv miljon människor tvingades att fly för sina liv. Han kunde inte heller förutse att Kosovo efter kriget fick "födas på nytt".

2.2 Kanuni i Leke Dukagjinit – Sociala lagar

"*Kanuni i Leke Dukagjinit*" är en uppsättning av traditionella albanska lagar och var främst en muntlig tradition, som under 1920-talet publicerades i skriftlig form. *Kanun* är den mest kända omfattande sammanfattning av kulturella, sociala och traditionella albanska lagar. Termen "Kanun" kommer från grekiskans "κανών" ("Canon") vilket bland annat innebär "regel" och transporterades från grekiska till arabiska och sedan till turkiska. (Jaku 1998, Rrapi 2003). Bruket av de muntliga lagar som Leke Dukagjini kodifierade i Kanun går tillbaka till bronsåldern. I århundraden har *Kanuni i Leke Dukagjini* strikt reglerat alla viktiga aspekter av det sociala livet i Kosovo samt Albanien. Detta är dock inte ett fenomen hos endast kosovoalbaner utan existerar i Balkan och andra kulturer runtom i världen. (Jaku 1998, Rrapi 2003) Kanun tar upp delar som finns i individens liv, så som familj, äktenskap, arvsrätt etc.

Det viktigaste som beskrivs i Kanun är hur man förhåller sig till kvinnor, som enligt dessa gamla regler anses ha mycket lägre social status, rättigheter, privilegier och ansvar än männen har. Kanun har värden och regler som fortfarande ses som obestridliga av äldre kosovoalbaner. Dessa omfattar det givna ordet eller "Besa" (heligt löfte) samt respekten för gäster och vänner. Kosovo har genomgått grundliga historiska, sociala, ekonomiska och politiska förändringar och är på väg in i den västeuropeiska moderniseringen. Kanun har dock fortfarande en sociokulturell effekt bland kosovoalbaner, framförallt den äldre generationen, även om nationalstaten inte vill kännas vid Kanun. Man brukade säga, och gör det än idag, att i Albanien och Kosovo finns det ingen religion, utan det finns Kanun. Den kosovoalbanska

kulturen och mentaliteten är starkt påverkad av Kanun. Rrapi skriver att Kanun har varit en hörnsten i det personliga och sociala beteende, framför allt när det kommer till familjen, kvinnan och heder (ära) (Jaku 1998, Rrapi 2003).

2.3 En kort historisk översikt av skilsmässornas historia

Skilsmässornas historia i Västeuropa har präglats av den romersk-katolska synen på skilsmässor. Balkan har påverkats av både den romersk-katolska synen, men även av islams syn på skilsmässa. Inom både den romersk-katolska synen och inom islam är grundsynen att äktenskapet är livslångt och att äktenskapet inte är ett kontrakt som andra, utan ett heligt sakrament som inte kan brytas. Utvecklingen kan historiskt beskrivas som successiva avsteg från denna doktrin mot en mera liberal hållning (Armstrong 2004, Giddens 1996;2008). Protestantismen ifrågasatte den katolska kyrkans syn på äktenskapet och med reformationen som började på 1200-talet infördes möjlighet till skilsmässor under vissa omständigheter i protestantiska länder. Utvecklingen har sedan dess präglats av en rörelse bort från den katolska doktrinen och mot liberalisering. (ibid) Inom islam har det dock varit en mer liberal syn på skilsmässa och det har alltid varit tillåtet, men även om skilsmässor i princip var tillåtna så sågs de som en sista utväg och kunde först vara aktuella då alla försök var gjorda för att rädda äktenskapet (Armstrong 2004). De par som misslyckades uppmanades i första hand att bättra sig och kunde tilldömas olika straff om de inte fullgjorde sina plikter som make eller maka. Grunden för skilsmässa var äktenskapsbrott och egenvilligt övergivande, vilket innebär att en make eller maka utan skäl överger den andre för att aldrig återvända för att leva tillsammans igen (Armstrong 2004, Giddens 2008).

3. Tidigare Forskning

I följande avsnitt redogörs hur familjesynen samt könsroller har förändrats. Jag har använt mig av delar av Ulla Björnberg & Anna-Karin Kollids *Att leva själv tillsammans* (2003), Sara Eldéns avhandling *Konsten att lyckas som par* (2009), där hon utgår från Talcott Parsons funktionalistiska familjesyn samt Christine Roman *Den moderna familjen* (2004) och den feministiska kritiken på traditionell familjesociologi. Familjens stora förändring började under 1800-talet då jordbruksamhället övergick till industrisamhälle. I jordbruksamhället var storfamiljen vanlig och de ekonomiska banden var karaktäristiskt. Senare under 1800-talet övergick denna storfamilj till vad man idag kallar för kärnfamiljen, där de emotionella banden var viktigare än de ekonomiska. Precis som idag, så blev man orolig för att övergången från ekonomiskt till emotionella band, då man ansåg att familjen hotades och var i fara. Talcott Parson förespråkade den funktionalistiska familjesynen som skapades utifrån denna oro för

familjens försvinnande. Inom den funktionalistiska familjesynen förespråkade man bland annat markerade könsroller samt könsfördelningen i familjen. Mannen stod för den offentliga sfären vilket innebar att mannen var försörjaren och skulle vara ute i det hårda otrygga samhället medans kvinnan stod för den privata sfären, vilket innebar att hon skulle befinna sig i hemmet och skapa en trygg tillvaro för mannen (Eldén 2009). Kvinnans roll var enligt Parson att ta hand om familjen och deras känslomässiga välbefinnande samtidigt som hon tog hand om hushållet och uppfostrade barn (ibid.) Dessa ”naturliga olikheter” försvarades av Parson och han ansåg att de uppdelade funktionerna i familjen var nödvändiga.

3.1 Den feministiska familjesociologiska kritiken

Den funktionalistiska familjesynen som Parsons förespråkade innebar att den skapade begränsningar för både kvinnor och män, framförallt när det kommer till könsroller (Eldén 2009). Den feministiska kritiken utgår utifrån dessa begränsningar som tilldelas könen, framförallt kvinnor (Roman 2004). Christine Roman (2004) skriver att den brist på arbetskraft som fanns under mitten av 1900-talet öppnade upp arbetsmarknaden för kvinnorna och förvärvsarbetet ökade, samtidigt som individualiseringen och globaliseringen tog fart. Även frågan om könsroller hamnade på agendan, där den feministiska familjesociologin började ifrågasätta könsroller och könsfördelning (Björnberg & Kollid 2003, Roman 2004) En av dem som kritiserades var Parsons och hans tankar om den biologiska och funktionella fördelningen. Feministerna menade att man skulle analysera familjen utifrån historiskt och socialt perspektiv. Parsons kritiserades för sin tanke om den könsrolls-funktionalistiska uppdelning, bland annat har feministiska rörelser ansett att Parsons konventionella teorier om familjen har förhindrat kvinnans jämställdhet (Eldén 2009, Roman 2004). Vidare argumenterar Roman för hur maktutövande i sig, finns i den sexuella relationen mellan kvinna och man. Mäns kontroll över kvinnors sexualitet utgör patriarkatets och könsordningens grund, men makten manifesteras inte endast i den sexuella relationen utan även i den romantiska kärleken, som också står till grund för kvinnans underordning till mannen. (Roman 2004). Men, den romantiska kärleken ska också tolkas som en naturlig konsekvens av det moderna samhället. Roman skriver att Manuel Castells (2004;1997) anser att den senmoderna familjen är i fara. Castells menar att förändringar på arbetsmarknaden samt en global feminism är några av anledningarna som hjälper kvinnor finna en större frihet och att vara självständiga. Resultatet blir att familjen förändras eftersom kvinnorna nu utmanar patriarkatet och könsgränser (Björnberg & Kollid 2003).

Roman (2004) skriver att familjen har övergått från att vara styrt av patriarkatet, till en familj som vilade på ekonomisk grund till att nu ha kärleken som grund och demokratin som mål. Den feministiska kritiken har påverkat forskningsfältet familjesociologi och könsroller enormt.

I Kosovo förknippar sociologer den förändrade familjestrukturen med modernitet samt individualiteten, men även med andra faktorer. Enligt Blerim Latifi, professor och sociolog vid Pristina Universitet är några av orsakerna till skilsmässor i Kosovo av mer personlig karaktär så som, konflikter mellan paret. Konceptet familj har försvagats, skillnader i ålder där de flesta flickor gifter sig unga och fortfarande har en psykisk och social omognad resulterar också i skilsmässa, men enligt Latifi så är den stora skillnaden nu att man väljer att skilja sig istället för att stanna kvar. Andra faktorer kan också vara äktenskapsbrott (otrohet), konflikter inom familjen, särskilt konflikter emellan brud - svärmor, dotter – svägerska. Vidare kan skilsmässor komma som ett resultat av ekonomiska skäl (stor arbetslöshet, extremt hög fattigdom). I många fall är det av skäl som till exempel att få medborgarskap i något västeuropeiskt land så mannen kan gifta sig till medborgarskap i ett ”välfärdsland”. Många väljer att då att skilja sig från sin maka. Många återförenas med sina ”exfruar” medans andra aldrig kommer tillbaka. Sammanfattningsvis kan man säga att skilsmässans framfart anses utgöra ett hot för ”familjen” i Kosovo. I Kosovo anser man att familjen är samhället. Familjen anses vara den första myndighet men även ”cellen” i samhället. Å ena sidan anses det vara viktigt att förebygga skilsmässa, (Rrapi 2003) men å andra sidan så skapar olika media kanaler allt fler program som ägnas åt detta problem, vilket är en enorm förändring då det tidigare var tabu att ens tala om skilsmässa (Giddens 2006).

4. Teoretisk ram

De centrala begreppen inom det teoretiska ramverket är individualisering, familj, kärlek samt äktenskap. Jag har valt att använda mig av teorier och samhällsteoretiker som utgår från ett mer övergripande och bredare samhällsperspektiv. Fokus kommer därför att läggas på Anthony Giddens (1996; 2006; 2008) teori om kärlek, intimitet och modernitetens följder samt Ulrich Beck och Elisabeth Beck- Gernsheims (2002) teori om individualiseringen. Även Christine Romans avhandling *”den moderna familjen”* (2004) kommer att användas. Teorierna används som utgångspunkt för analys av orsak till separationsprocessen. Teorier om det senmoderna samhället har dessutom varit grunden till ett förnyat intresse för familjerelationer bland sociologiska teoretiker (Roman 2004; Giddens 1996).

4.1 Individualisering

Ett centralt begrepp i teorier om modernitet är individualiseringen, vilket innebär att förändringen i familjestrukturen ses som en del av en process ur historiskt perspektiv, som bryter loss individen från kollektiva band (Beck-Beck Gernsheim 2002). Familjen och gruppen är inte längre huvudenheten utan det är individen som är det, med betoning på jaget och självförverkligande. Individualiseringsprocessen är nära förknippat med utvecklingen där de traditionella föreställningarna och levnadsmönster bryts ner och ifrågasätts. Ulrich Beck tolkar individualiseringen genom att titta på välfärdsstatens sociala rättigheter, som idag har kommit att knytas till individen (Beck-Beck Gernsheim 2002, Roman 2004).

Teorin om individualisering, som den uttrycks genom Ulrich Beck och Elisabeth Beck-Geinshemim (2002) och Anthony Giddens (1996; 2008) har blivit särskilt inflytelserik i många områden inom samhällsvetenskap: De traditionella sociala strukturerna som klass, kön, religion och familj anses vittra bort. Idag är vi tvungna att välja egna biografier, med en stark betoning på individuellt självförverkligande och personlig utveckling. Familjer är avgörande i denna vision där det moderna samhället har löst den sociala grunden för kärnfamiljen (Beck Beck-Gernsheim, 2002). Medan vi fortfarande söker efter intimitet, leder den här sökningen till "familjer av val". I denna nya typ av familj (den förhandlande familjen) är de flesta frågor föremål för förhandling och beslutsfattande (ibid). Givna roller i familjer har försvunnit alltmer och det finns inte längre fasta normer om vem som ska göra vad och hur, oavsett vilket kön eller generation de tillhör. Giddens (2006) utvecklar ett idealtypiskt begrepp, *den rena relationen*, för att uttrycka denna idé. Relationen är ren eftersom man ingår i en relation för dess egen skull och för tillfredsställelsen relationen ger de inblandade. Den rena relationen måste därför präglas av öppenhet, engagemang, ömsesidighet och närhet. Den rena relationen förutsätter känslomässig och sexuell demokrati samt jämlikhet (Giddens 2006;2008).

I takt med att samhället förändras och globaliseringen tar över så förändras även de villkor vi har att leva efter. I de flesta västerländska samhällen har man tidigare fokuserat sig på överlevnad till att idag skifta fokus till individuellt självförverkligande. Människor konstruerar aktivt sig själva samt konstruerar sin identitet. De etablerade värderingarnas makt och traditionernas makt minskar och de ”sociala koder” som i stor utsträckning har styrt människors liv, val och aktiviteter har en betydligt mindre effekt idag än tidigare (Giddens 2006:75). De sociala trygghetssystem som har införts har införlivat en större personlig trygghet som i sin tur har lett till en större frihet. Utvecklingsländer som är på väg in eller

befinner sig mitt i moderniseringen är det fortfarande fokus på det som man i väst anser som äldre livsformer, så som kollektivism. Idag ersätts kollektivismen av att man inte längre ser individens roll i samhället, utan samhällets roll för individen (Beck och Beck-Gernsheim, 2002). Individualism är centralt och underlätta för individer att börja bry sig mer om sina egna behov.

4.2 Familj

Under senare år har den moderna familjen och dess relationer problematiserats och diskuterats flitigt inom familjesociologin och genusforskningen. Olika teorier, rapporter och artiklar som undersökt området handlar om varför det finns en oro för familjens försvinnande och ökade separationer. En av förklaringarna till separationer är senmodernitetens dynamik, som har skapat ett modernt förhållande med den rena relationen och den sammanflödande kärleken i fokus. (Giddens 2006; 2008).

Från 1960- talet och framåt anser teoretiker att själva begreppet "normal familj" har blivit överflödigt (Roman 2004). Detta är naturligtvis inte sagt att "kärnfamiljen" som ofta anses vara heterosexuella föräldrar med barn och med traditionella könsroller, har försvunnit, men kvinnornas roll i dessa familjer har förändrats (Roman 2004, Giddens 2006, Beck-Beck Gernsheim 2002). Enligt dessa ovan nämnda forskare blir "familjen" en social institution som i mindre grad baseras på moralföreställningar om rättigheter och skyldigheter. Två stora sociala förändringar är värda att nämna, först är det omvandlingen av kvinnors roll i samhället och för det andra, den ökande sekulariseringen som har urholkat traditionella och sociokulturella normer och samt värderingar. Det finns inte längre givna mönster utan de blir oförutsägbara. (Giddens 2008, Beck och Beck-Gernsheim 2002, Roman 2004). Urholkningen av dessa har ändrat bilden av familj, beteenden samt antalet skilsmässor (ibid.) Det allmänna mönstret för förändring i hushållen samt familjestruktur i Europa är att giftermål och äktenskap sjunker medan det i Kosovo verkar vara så att antalet äktenskap inte sjunker, men skilsmässorna ökar precis som i de flesta europeiska länder. Förändrade roller för kvinnor, som har skapat en individuell autonomi samt kvinnors frigörelse är centralt. (Roman 2004, Giddens 2006). Många anser att det moderna industrisamhället försvagade och bröt sönder det sociala systemet och att individualisering som växte fram skedde på bekostnad av familjen. Vidare beskriver Giddens (2006;2008) att i nästan alla kulturer och samhällen finner man det vi idag kallar för kärnfamiljen, vilket innehåller två vuxna som tillsammans med sina biologiska barn eller adoptivbarn bor i ett gemensamt hushåll (Ibid.) Giddens (1996; 2008)

menar att det finns olika faktorer som bidrar till att familjeformer går igenom en förändring. Varor och tjänster producerades tidigare av varje enskild hushåll. Detta kallar Giddens för en överlevnadsprocess, som gjorde att familjemedlemmarna skapade en nära relation till och med varandra. En orsak till att denna sammanhållning inte längre fungerade som en produktionsenhet var på grund av att industrialismen. Man var inte längre på samma geografiska plats och även kvinnor började förvärvsarbete. Industrialismen skapade således nya roller inom familjen (Giddens, 2006:2008). Den utvidgade familjen definieras som en social gruppering där generationer eller fler än tre personer lever och bor tillsammans i ett gemensamt hushåll eller i närheten av varandra. En utvidgad familj kan innehålla svärföräldrar, syskon samt syskonens partners, men även föräldrarnas syskon och syskonbarn (ibid.)

Dessa familjeförändringar som har ägt rum har utmanat de existerande könsnormerna. En global feminism, förändringar i arbetsmarknaden samt kvinnors lönarbete är några av de faktorer som har skapat en större självständighet hos kvinnorna, samt att det är dessa faktorer som har utmanat patriarkatet (Roman 2004). Familjekonstellationen har genomgått stora förändringar. Att tala om samboförhållanden, partnerskap skilsmässor, ombildade familjer är inte ovanligt längre. Dessa förändringar kan förknippas med samhällsutvecklingen sedan efterkrigstiden där utbyggnaden av välfärdsstaten, reproduktionsteknologins utveckling samt globaliseringen har bidragit till denna förnyelse inom familjen (Roman 2004). Beck-Gernsheim beskriver i "*Reinventing the family*" (2002) att konceptet familj inte längre är tydligt utan det är förvirrande. Individualismens intrång i områden som familj, äktenskap samt föräldraskap har påverkat dess innebörd, struktur och funktion. En familj kan se mycket annorlunda ut än två individer och deras barn (Beck-Gernsheim 2002).

I Kosovo har de samhällsförändringar som skett efter kriget förändrat individens samt familjens villkor. I Sverige var det samma utveckling under efterkrigstiden (Troost 1993) där en familjepolitik skapades som riktade in sig på att underlätta för familjer i form av olika stödsystem som till exempel barnbidrag, föräldraledighet och barnomsorg (ibid.) Samma sak sker nu i Kosovo, ett land som ständigt och med rasande fart genomgår stora sociokulturella samt ekonomiska förändringar. Äktenskap och familjeliv styrs inte i samma utsträckning av det kollektiva utan relationer är i dag enskilda, ömsesidiga överenskommelser och beteenden som inte är bestämt av sociala normer (Giddens 2006, Beck & Beck-Gernsheim 2002). Det som idag påverkar relationer, är bland annat att båda individerna som har ingått i en

parrelation måste arbeta för att klara försörjningen. Dessa förändringar och de nya förhandlingar som förs inom familjen kan leda fram till olika beslut som krockar med föreställningar om ens egen föräldraroll men även könsroller luckras, förändras och ifrågasätts (Giddens 2006, Beck & Beck-Gernsheim 2002, Roman 2004).

4.3 Kärlek – Den rena relationen

Kärlek är viktigt att nämna när man talar om skilsmässa och relationer. Kärlek är för de flesta ett uttryck för en ömsesidig, fysisk och emotionell attraktion som två människor känner för varandra. När två människor förälskar sig och blir kära verkar det vara naturligt att utveckla detta till en relation som oftast manifesteras i att man inleder en relation, gifter sig och/eller bildar familj (Giddens 2006). Trots att det för många i västvärlden ses som något naturligt att ingå en relation utifrån ömsesidiga känslor så är det förhållandevis ovanligt för merparten av individer som lever i olika länder och kulturer (Giddens 2008). I många kulturer är arrangerade äktenskap normen. Äktenskap som har påverkats och influerats av familj och släkt, förknippar sällan familjebildning med förälskelse. Idén om att kärlek och förälskelse ska vara grunden till att inleda en parrelation, gifta sig och bilda familj blev vanligt för inte så länge sedan och det har aldrig varit aktuellt och är fortfarande inte viktigt i många kulturer. (ibid.) Det är först i modern tid och i de industrialiserade länderna som sexualitet och kärlek kom att bli förknippad med och kopplats samman med varandra. Tidigare gifte man sig för det mesta av ekonomiska, rättsliga och arvsrelaterade anledningar. Giftermålet var i huvudsak till för att skaffa barn vilka sedan kunde användes som arbetskraft och man hade uppfattningen om att kärleken växte fram med tiden samt att man kom varandra närmare efterhand. Parterna kunde mycket väl ha utvecklat starka känslor och en nära relation efter att de gifte sig, men skillnaden var att detta skedde efter och inte innan äktenskapet (Giddens 2006;2008). Ökat välstånd samt influenser från andra kulturer och länder har skapat utrymme för den mer känslomässiga sidan av mänskliga relationer. Det inre välbefinnande blir allt mer viktig. Kvinnor ställer högre krav på kvaliteten i sina äktenskap. Många fler anser att äktenskapet bör ge mer än bara materiell och ekonomisk säkerhet. Betydligt mer vikt läggs vid sådana frågor som att förstå och kommunicera med varandra, att vara lyhörd för varandras behov och känslor i ett förhållande (Giddens 2006, Beck & Beck-Gernsheim 2002).

4.4 Äktenskap/Separationer

De ökade antalet separationer beror att äktenskap, enligt Beck & Beck-Gernsheim (2002) inte har samma utgångspunkt som tidigare. Familjebandens betydelse har inte samma effekt utan det är istället relationen mellan två individer som är det centrala. Beck & Beck-Gernsheim

(2002) beskriver äktenskapets utveckling och anser att den har olika steg. Man börjar med att tala om äktenskap före industrialismens tid där man ingick i ett äktenskap av materiella och ekonomiska skäl (Beck & Beck-Gernsheim 2002, Giddens 2006:2008). Det var inte emotionella band som såg till att äktenskapet höll, trots att de par som ingick i ett äktenskap senare kunde utveckla känslor för varandra. Under den tiden då industrialismen började växa alltmer så kom den "borgerliga familjen" till. För den borgerliga familjen var det inte endast materiella samt ekonomiska aspekter som var viktiga utan de emotionella banden blev viktigare. Den borgerliga familjen, som även kallas för den *öppna familjen* (Giddens 2008) blev så småningom idealet med de emotionella värderingarna som grund. Den öppna familjen omfattade de högre (rikare) skikten i samhället. Den borgerliga familjen har spelat en viktig roll eftersom de värderingar och attityder den inrymde har praktiskt taget blivit universella, där familjen blev en enskild enhet med tydliga gränser mot släkten och omgivningen (Giddens 2008). Familjens utveckling vid denna tid har samband med den ökade tonvikten på kärlek mellan de som ingick i relationen. Detta är vad man idag anser som ett traditionellt parrelation och äktenskap (Giddens 2008, Trost 1993).

Faktorer som utbildning, religion och urbanisering bidrar också till ökad andel skilsmässor. Människor med högre utbildningsnivå, individer som bor i tätbebyggda områden och människor som inte är religiösa är troligtvis mer öppna för förändringar av samhället och kan förväntas skiljas oftare och av mindre allvarliga anledningar (Beck & Beck-Gernsheim 2002) Kvinnors frigörelse är en social förändring som kommer att spela en viktig och stor roll i skilsmässans motiv (Roman 2004). De senaste årtiondena har det funnits en kraftig nedgång i ojämlikheten mellan män och kvinnor, både inom och utanför familjen. Kvinnors attityder och föreställningar om könsroller blev mer jämlikt under tiden, vilket tyder på att även kvinnor har blivit mer känsliga mot det sätt hushållsarbete är uppdelad i äktenskap (Roman 2004; Giddens, 2008). Detta kan, tillsammans med ökad känslighet för jämställdhetsfrågor, leda till växande missnöje om arbetsfördelningen i hemmet (ibid.)

Valet av individualiseringsteorierna motiveras med att de har stort inflytande på den sociologiska debatten om samhällets förändring i relation till familjen och parrelationer. Kosovo befinner sig i ett skede där man ser samhällets transformering och där moderniteten bryter sig in. Begrepp så som parrelation, kärlek, familj, och individualisering kommer att vara till hjälp i min analys samt dess betydelse för skilsmässa.

5. Metod

I metodkapitlet redogörs för mitt val av metod, urval och arbetet med intervjuguiden samt intervjuerna. Jag presenterar även argument för varför den valda metoden är mest lämpad för denna studie.

5.1 Narrativ metod

Jag har valt att använda mig av narrativ metod i denna uppsats. Jag anser att den narrativa metoden har tillåtit mig att få en inblick i kvinnornas liv. Kvinnorna har med hjälp av både muntliga och skriftliga berättelser beskrivit för mig hur de uppfattar sin verklighet.

Sociologen och genusforskaren Anna Johansson (2005) menar att metoden kan användas för att samla in samt analysera både skriftliga och muntliga berättelser. Narrativ metod har inte alltid uppfattats som en accepterad forskning och kunskapsform. Detta på grund av att den moderna vetenskapen länge hävdade att kunskapens uppgift har varit att finna objektiva och absoluta sanningar om verkligheten. Användandet av berättelser som kunskapskälla har setts som ett underordnat tillvägagångssätt vilket grundas i berättelsens oförmåga att finna en objektiv verklighet (ibid.) Nya discipliner har under de senaste decennierna vuxit fram inom forskning som betonar berättelsens betydelse och hur den ger och skapar möjligheter för individer att strukturera sin verklighet. Den narrativa teorin och metoden har sitt ursprung från bland annat strukturalism, Chicagoskolan, feministisk analys samt hermeneutiken. Det är därför omöjligt att tala om en enda narrativ teori och metod då disciplinen innefattar en rad olika forskare som har skilda uppfattningar gällande vem som har makten att tala (Johansson 2005). Inom sociologin anses den narrativa metoden vara ett verktyg för att kunna förstå och urskilja konstruktionen av den sociala verkligheten, sociala strukturer samt hur identiteter och relationer skapas och omskapas. Narrativ teori och metod är starkt sammankopplad med den hermeneutiska traditionen. Båda grundas i tolkningslära, där man tolkar berättandet (ibid.)

5.2 Hermeneutiska perspektivet

Jag har även utgått från det hermeneutiska perspektivet som är en tolkningslära och bygger på någon form av förståelse eller förväntningar (Thurén, 2007). Det innebär att de kunskaper jag redan har blir bakgrunden till min tolkning av kvinnornas berättelser. Tolkningen blir således en del av analysen i det insamlade materialet och enligt hermeneutiken går det inte att få fram en absolut sanning. Handlingar är skapta av människor och dessa handlingar är en del i en hermeneutisk tolkning. Faktorer som påverkar handlingar är bland annat kultur, tradition och identitet. Det handlar även om att förstå forskningsobjektet och inte bara begripa det

(ibid.) Det hermeneutiska perspektivet är användbart i min studie för att studera kvinnorna och deras erfarenheter av skilsmässor och dess upplösning.

5.3 Urval

Urvalet till denna studie byggde på en variation bland respondenterna och det enda kravet var att det skulle vara skilda kvinnor. Det som dock påverkade urvalet var att kvinnorna inte skulle vara under 18 år då det strider mot etiken (Thurén, 2007). Respondenterna fann jag via personliga kontakter, via NGO's (icke-statliga organisationer) samt via UNDP (United nation Development programme). Det har dock varit mycket svårt att finna intervjupersoner då detta ämne fortfarande var känsligt ur en social synvinkel och även mycket personligt för kvinnor att dela med sig. Ett flertal kvinnor ställde in sin intervju vilket har försvårat datainsamlingen. Jag har genomfört åtta kvalitativa intervjuer, fyra av dessa har varit via frågeformulär som har sänts via e-mail. Jag har även valt att intervju en sociolog vid Pristina universitet, en åklagare/domare samt två kvinnor som är verksam i två olika organisationer för kvinnor. Det var viktigt för mig att sätta in skilsmässor i ett samhälleligt perspektiv, som dessa fyra professionella kan ge. Jag genomförde intervjuerna på olika platser runt om i Pristina.

5.4 Arbetet med intervjuguiden

Innan intervjuerna genomfördes konstruerade en intervjuguide, vilken har varit till hjälp i intervjusituationerna (Kvale 2009). I den halvstrukturerade intervjuguiden valdes 16 övergripande frågor som var indelade i underfrågor och teman. Dessa teman berörde begreppen relationer, familj, separation samt könsroller, vilket finns med i mitt syfte. Under huvudfrågorna skrevs följdfrågor för att få mer utvecklade svar av respondenterna. Följdfrågorna besvarades inte av alla då vissa upplevde att en del frågor var särskilt känsliga. Efter genomförandet av intervjuerna transkriberades de ordagrant. (Intervjuguiden finns som bilaga).

5.5 Intervjusituation

Under intervjuerna använde jag mig av en bandspelare, samt antecknade i den mån jag kunde. Platserna där intervjuerna genomfördes var bland annat kvinnornas arbetsplats, organisationernas kontor och caféer. Det som har påverkat mina intervjuer har varit mina språkbegränsningar, då min albanska inte är utvecklad och kvinnornas engelska inte var så bra. Deras svar blev oftast korta och outvecklade och sedan att översätta från albanska till svenska var en utmaning och i vissa fall, från engelska till svenska.

5.6 Etiska överväganden

Jag informerade kvinnorna och övriga respondenterna innan intervjustarten om studiens syfte och även om att intervjun kunde avbrytas om de så önskade. Det var viktigt för mig att låta respondenten få ta plats då det är deras historia som är intressant och relevant. Under intervjuerna tilläts tystnad och pauser för att respondenten skulle få tid att tänka igenom frågorna (Wideberg 2002). Kvinnorna är anonymiserade och har figurerade namn. En kort beskrivning kommer att ges av respondenterna. Samtliga intervjuer är översatta till svenska, där av att citaten är på svenska.

5.7 Presentation av informanterna

5.7.1 Privatpersoner

Elsa är 39 år gammal och arbetar på UNDP (United Nation Development program) Hon är bosniska från Kosovo och bor i lägenhet i staden Mitrovica. Elsa har en kandidatexamen från Pristina Universitet. Hon skilde sig 2010 och var gift i 20 år. Idag lever hon själv i Mitrovica. Hon är inte i något nytt förhållande idag och har inga barn.

Zana är 32 år gammal. Hon kommer från en liten stad som heter Rrahovec men flyttade till Pristina efter kriget. Hon har ingen grundutbildning men funderar på att börja läsa lite kurser till hösten. Idag jobbar hon på en ”supermarket” och trivs där. Hon skilde sig 2008 och var gift i tre år. Hon bor i en liten lägenhet i Pristinas förort. Zana är inte i något nytt förhållande idag och har inga barn.

Arta är 29 år gammal och har en kandidatexamen i psykologi från Pristina Universitet. Arta är född och uppväxt i Pristina. Hon arbetar på FN som mänskliga rättighets försvarare. Hon bor ensam i lägenhet i centrala Pristina. Arta skilde sig 2008 och var gift i ett och ett halvt år. Hennes ekonomiska situation är bättre än många i Kosovo. Arta är i ett nytt förhållande idag. Hon har inga barn.

Hamdije är 33 år gammal och hon har en grundutbildning. Hon kommer från en mellanstor stad som heter Ferizaj men flyttade till Pristina efter kriget. Hon har en son som är nio år gammal och som bor tillsammans med Hamdije. Hon är för tillfället arbetslös. Hamdije får ekonomisk hjälp av nära vänner samt socialen. Under kriget träffade hon sin ex-man, som var tjugo år äldre. Tidigare har hon varit inblandad i trafficking samt prostitution som även hennes

man var inblandad i. Hamdije skilde sig 2006 och var gift i cirka sexton år. Hon är inte i något nytt förhållande idag.

Vera är 29 år gammal och jobbar som sjuksköterska på Pristina sjukhus. Hon är från en liten stad som heter Shtime, och är endast 30 minuter från Pristina. Hon har gymnasieutbildning inom vård. För tillfället bor hon hos sina föräldrar i Shtime, men letar aktivt efter lägenhet. Vera skilde sig 2009 och var gift i fyra år. Hon är inte i något nytt förhållande idag och hon har inga barn.

Gresa är 28 år gammal och har en kandidatexamen i ekonomi. Hon är född och uppväxt i Pristina. För tillfället jobbar hon på en lokal bank men har planer på att börja studera igen. Hon bor ihop med två av sina väninnor i en lägenhet i centrala Pristina. Gresa skilde sig 2003 och var gift i ett år. Gresa är i ett nytt förhållande idag. Hon har inga barn.

Vali är 46 år gammal och har gymnasieutbildning. Hon är från staden Suhareke men flyttade till Podujeve när hon gifte sig. Efter kriget bosatte hon sig i Pristina. Hon har tre barn som hon bor tillsammans med. Ekonomiskt klarar dem sig på grund av att alla tre barnen för tillfället arbetar, medans Vali själv är arbetslös men går just nu en kurs för att lära sig engelska. Vali skilde sig 2007 och var gift i 21 år. Hon är inte i ett nytt förhållande idag.

Elma är 34 år gammal och har en universitetsutbildning i ”Public relations” från Turkiet där hon bodde under kriget. Elma är född och uppväxt i Pristina. Hon jobbar idag som rådgivare åt en organisation som arbetar med minoriteter i landet. Idag bor hon tillsammans med sin syster i en tvårumslägenhet i Pristina. Elma skilde sig 2005 och var gift i två år. Hon är i ett nytt förhållande idag.

5.7.2 Professionella

För att få ett djupare och bredare perspektiv på min studie har jag valt att intervjua fyra personer med professionell bakgrund. Genom att intervjua dessa personer som kommer att presenteras här nedan, har jag velat sätta in de ökade antalet skilsmässor i ett samhälleligt sammanhang, där bland annat en sociolog ger sitt samhällsperspektiv och en åklagare ger sitt perspektiv utifrån rättsväsendet. Genom dessa intervjuer hoppas jag att min studie får större trovärdighet och validitet. De fyra personer som jag har valt att intervjua är;

Beti Muholli är huvudansvarig för organisationen "Open Door". Hon har jobbat där ända sedan starten 1999. Open Door är ett kvinnocenter i Pristina med fokus på reproduktiv hälsa och psykosociala workshops. Kvinnor i alla åldrar och med olika bakgrund besöker "Open Door".

Rrahman Ratkoceri jobbar som åklagare och har arbetat med skilsmässor i flertal år. Han har under sina år i yrket sett fler och fler par skilja sig. Rrahman skulle ha gått i pension för tre år sedan men har valt att fortsätta jobba som åklagare.

Blerim Latifi är professor och sociolog på Pristina Universitet där han har jobbat sedan 1999. Han har skrivit ett antal artiklar om just skilsmässa som har blivit publicerade i två av Kosovos största tidningar. Han är framförallt intresserad av familjesociologi. När han inte jobbar på universitet så jobbar han som familjerådgivare.

Igballe Rexha - Arbetar som programansvarig för Kosovo women network, en ickestatlig organisation som jobbar med kvinnliga rättigheter och utbildning. Igballe's organisation var den första icke-statliga organisationen som startade efter kriget med fokus på kvinnor

6. Analys och resultat

Utifrån mitt empiriska material har jag strävat efter att kategorisera respondenternas uttalanden under de tre teman som legat till grund för intervjuguiden, vilket är; Äktenskap, familj och Kärlek. Analysen delas upp på följande vis: *Det traditionella samhället, Förändrade sociokulturella och socioekonomiska förhållanden, Frihet/Individualisering, Kärlek – Att leva med den man vill* och slutligen *orsak till skilsmässa*.

6.1 Det traditionella samhället och familjen

"Traditioner har endast gynnat män. Jag förstår varför, de ger männen precis vad de vill ha. Den nya generationen kvinnor bryr sig inte längre om traditioner, de är inte rädda, för dem ser att det bara handlar om makt". Zana, 32 år.

Den senaste utvecklingen i det kosovoalbanska samhället har gjort att kvinnornas sociala och ekonomiska beroende till männen har minskat. Detta har påverkat kvinnornas livssituation. Som jag tidigare har nämnt är Kosovo och Albanien vida känt för sina morallagar som är

kodifierade i "Kanun" (Rrapi 2003). Trots att Kanun har mist sin effekt så finns det delar av dessa sociala lagar som fortfarande påverkar normer och värderingar, framförallt när man talar om kvinnor, äktenskap och familj. Skilsmässa anses enligt Kanun vara strängt förbjudet och det är väldigt sällan en kvinna kan ta ut skilsmässa. Majoriteten av kvinnorna som intervjuades jämförde hur deras liv såg ut innan kriget med hur det ser ut idag. De ser stora skillnader. Elma, som är en av de intervjuade kvinnorna, tog upp Kanun när jag frågade hur hennes liv ser ut idag;

"Ingen äger mig. Min far ägde min mor, min farfar ägde min farmor. Ingen äger mig. Det är mycket viktigt för mig att vara "mästare av mitt eget liv". Frihet är ordet jag vill helst använda. Friheten att vara mig själv och göra vad jag vill. Kanun existerar inte längre, som många män verkar tro. Elma, 34.

Förändringar i arbetsmarknaden, kvinnors lönearbete, ny reproduktionsteknologi samt en global feminism är några av anledningar som hjälper kvinnor finna en större frihet och att vara självständiga (Roman 2004). Resultatet blir att familjen förändras eftersom kvinnorna nu utmanar patriarkatet. Den gamla könsordningen håller på att upplösas. Samtliga svar från respondenterna påpekar att de flesta kvinnor i Kosovo har varit extremt beroende av kollektivismen. Denna utbredda kollektivism har dock minskat enormt, enligt samtliga respondenter. Den största skillnaden märker man enligt respondenterna, på kvinnornas förändrade attityder och inställning till hur en "traditionell kvinna" och hur en familj ska se ut.

Vali säger: *"Min uppgift var att ta hand om min man, hans föräldrar och familjen. Nu gör jag vad jag vill. Vem kunde tro att jag en dag skulle göra det? Uppfattningen att en kvinna ska vara hemma och ta hand om mannen och familjen har varit dominerande. Gresa är en av kvinnorna som säger:*

"Jag kommer från en stor familj, vilket har skapat behov hos mig att vara själv. Att ha min egen tid och göra det jag vill göra. När jag bodde hemma "tjänade" jag andra, när jag var gift så fanns det inte utrymme för mig själv heller. Allt och alla tog min tid. Min tid ägdes av min familj och partner, nu äger jag den själv". Gresa, 28

Den traditionella familjesynen om den utvidgade familjen finns kvar hos majoriteten av kvinnorna, dock genomgår den stora förändringar. När jag ställde frågan *"Vad är familj*

för dig?” svarade Arta ”Familj? Min biologiska familj bryr jag mig inte om. Jag har skapat min egen familj. Det är mina vänner och min sambo helt enkelt.” Nya familjemönster uppstår, rekonstrueras samt påverkats av bland annat skilsmässor, kvinnors inträde i förvärvsarbete, att kvinnor föder barn senare samt att de gifter sig senare i livet (Giddens 2006). Vera ansåg att hennes föräldrar, eventuella barn och släkt var hennes familj.

”För mig är familj min mor och far, mina syskon och om jag hade haft barn och partner hade de varit min familj. Släktingar med. Alla som är ”bundna” till mig genom blod är familj. Slakten är viktig!” Vera 29

Trots att majoriteten av kvinnorna ansåg att den utvidgade familjen, som innehåller partner, barn, föräldrar och släkt, så betonade de att familjen som sådan har mist sin auktoritet och påverkan. Vali, intygar detta genom att svara;

“Det är mina föräldrar samt jag och mina barn. Tidigare var det min partner med(...) Det som är annorlunda nu från tidigare är att min familj påverkar mig inte på samma sätt. Tidigare hade alla makt att avgöra och påverka mina livsval (...) för att inte tala om min man som ansåg sig ha rätt att påverka min blotta existens ”

Blerim Latifi, sociolog och familjerådgivare från Pristina universitet menar att tiden då en man brukade ha sista ordet i varje diskussion är över. Män måste förstå att deras absoluta makt i familjen, vilket begränsade och begränsar livet för kvinnorna, håller inte längre. Familjer som endast grundar sig på traditionell auktoritet är inte längre dominerande. Enligt Kanun så är det den äldste mannen i familjen som är auktoriteten som aldrig bör ifrågasättas av någon familjemedlem, framförallt inte kvinnor. Familjens upplösning, skapar enligt Roman (2004) nya, rekonstruerade könsroller och familjeformer (ibid.) Latifi konstaterade att i Kosovo har en process inletts som ger kvinnor större socialt skyddsnät, han säger:

”Män måste förstå detta som en naturlig process när man bygger ett demokratiskt samhälle. Demokrati är inte bara en politisk modell utan en modell för hela samhället”.

Hälften av kvinnorna anser att de, mer eller mindre blev utstötta från de äldre familjemedlemmarna när de skiljde sig. Vali berättar med sorg hur hennes äldre bröder bröt upp kontakten efter hennes skilsmässa, då de ansåg att hon hade “skämt ut familjen”.

Dock berättar Vali att henne systrar och föräldrar stöttade henne:

”Att skilja sig på äldre dagar är väldigt tufft för kvinnor. Här i Kosovo har man passerat ”bäst före datumet” när man är över 30. Det är så min generation tänker iallafall. Inte den yngre generationen. De är inte lika bundna vid regler, moral och heder som vi är, tack och lov”.

Kanun och dess sociala lagar visar hur man förhåller sig till kvinnor, som enligt dessa gamla regler anses ha mycket lägre social status och rättigheter än vad männen har. Majoriteten av kvinnorna beskriver det traditionella samhället, som kopplas till Kanun, som något som bleknade och tappade sin effekt enormt efter kriget. De traditionella banden spelar, enligt Beck och Beck-Gernsheim (2002) en allt mindre roll för människors liv. Vi väljer istället egna, nyskapade traditioner. Den utvidgade familjen, klaner samt andra former av släktgrupper minskar också i betydelse. Igballe Rexha från Kosovo Women Network och Blerim Latifi menar att kvinnor är mer fria att forma sina egna liv eftersom de är mindre beroende av den kollektiva familjen. Beck-Beck Gernsheim (2002) menar att sociala förändringar som i sin tur påverkat familjens ställning har gjort att individen inom familjen ställs i centrum, lösgjord från kollektiva band. Genom att titta på några av de svaren som respondenterna har så ser man att det sker en avtraditionalisering, där levnadsmönster, könsroller och föreställningar bryts ner. Det traditionella samhället ersätts av nya normer, attityder och levnadsmönster.

6.2 Förändrade sociokulturella/ekonomiska förhållanden

”När jag blev anställd för denna tjänst som jag har idag, så började jag förändra mitt liv. Så fort jag fick min första lön så började jag leta efter egen lägenhet. Jag skaffade körkort och började resa mer. När jag var gift var jag tvungen att fråga om pengar till bussen”. Gresa 28

Den grupp som tydligast känner av den snabba utvecklingen i Kosovo är kvinnorna. Enligt Blerim Latifi, Igballe Rexha och Beti Muharremi har kvinnorna i landet utvecklat ett nytt självförtroende de senaste åren. Två stora sociala förändringar är värda att nämna enligt dem. Omvandlingen av kvinnors roll i samhället är den första, framförallt när det gäller kvinnors ökade deltagande på arbetsmarknaden. För det andra, den ökande sekulariseringen urholkat traditionella och sociokulturella normer. Det finns inte längre

givna mönster utan de blir oförutsägbara (Giddens 2006). Latifi och Ratkoceri anser att tiden utomlands, under och efter kriget i Kosovo har influerat det Kosovoalbanska samhället och upplyst kvinnorna om deras rättigheter och möjligheter, men även de internationella organisationerna som arbetar och är stationerade i Kosovo har haft sin effekt. Igballe Rexha berättar:

"Före 1999 hade många kvinnor fortsatt att leva under outhärdliga villkor i äktenskap, bara för att de politiska problemen var mycket värre. Nu kan de bryta sig ur dessa situationer. Så, skilsmässor - så bitter som det kan verka - är också ett tecken på den nyvunna friheten i samhället"

Kvinnorna i studien anser att deras inställning till äktenskap, sexuella relationer och könsroller skiljer sig från deras föräldrar. De betonar även att det som skiljer dem från den förra generationen är att de helt enkelt råkar ha andra värderingar. Zana intygar detta genom att berätta om de sexuella erfarenheter hon har haft;

"Jag hade pojkvänner innan jag gifte mig och jag hade sex med dem också. Det kanske är naturligt för många att ha det, men jag är nästan säker på att majoriteten av kvinnorna, då pratar jag mest om min mammas generation, inte hade sex innan de gifte sig. Idag är det nästan till och med lite konstigt att inte ha det. Vi pratar om sex på ett helt annat sätt och det säljs kondomer överallt. Min mamma visste inte vad kondom var förrän jag drog upp det!"

De intervjuade kvinnorna är mer ambivalenta till äktenskap än vad t.ex. deras föräldrar och släktingar var. Majoriteten av kvinnorna talar om att de idag kan utnyttja fler möjligheter till att leva ett rikare liv än vad som har varit möjligt för deras mödrar. Det har skett stora förändringar i livssynen för kvinnor, framförallt de yngre. Självförverkligande och oberoende är en stor längtan och mål bland de intervjuade kvinnorna. Den frihet som kvinnorna har idag och som inte har varit möjligt för generationen innan är att de kan kontrollera händelser i sitt liv, bland annat barnafödandet. De har även möjligheten och friheten att forma sina egna liv i större utsträckning och på sina villkor.

6.3 Frihet/Självständighet

Idag strävar en individ efter självförverkligande, egna val, frihet samt självständighet. Det

individualistiska målet är viktigare än själva förhållandet. Värderingar och traditionella normer påverkas av individualiseringen. Enligt Roman (2004), Giddens (2006; 2008), Beck-Beck Gernsheim (2002) leder detta till effekter så som skilsmässa, ombildning av familjer samt nya former av levnadsätt. Kvinnorna som jag intervjuade fick frågan om de anser sig vara mer självständiga idag än vad de var som gifta. Alla de åtta kvinnorna betonar då ordet frihet. Elma berättar:

”Jag är den jag vill vara idag, helt oberoende men även opåverkad. Tidigare var jag i en situation då alla runtomkring mig, framförallt min man, hade något att säga till om när det kommer till allt, från kläder till beteende”

Zana berättar vidare:

”Jag har sett för många mina väninnor hamna i depressioner för att de behagade och tog hand om alla utom sig själva. Tar man inte hand om sig själv kan man inte heller ta hand om andra!”

Hamdije berättar:

”Vi är alla fria att göra vad vi vill, det spelar ingen roll hur vi lever eller under vilka omständigheter vi lever.”

Gresa beskriver liknande som Zana:

”Att inte förlora sig själv i ett äktenskap är viktigt. Jag trivdes i mitt äktenskap periodvist men förlorade mig själv för mycket.”

Dessa korta citat visar en längtan eller självständighet och att uppmärksammas som individer. Det som beskriver senmodernitet tydligast är just begreppen självständighet och individualism. Oavsett vilka konsekvenser som kommer av att tillfredsställa och sätta sina behov först så är det viktigt att just göra detta enligt respondenterna. De yttre förhållanden påverkar inte längre kvinnornas liv i samma utsträckning som tidigare. De sociala strukturerna, såsom kön, klass etc., har försvagats och människor tvingas att konstruera och skapa sina individuella livsprojekt på ett reflexivt sätt (Beck-Beck Gernsheim 2002).

6.4 Kärlek – Att leva med den man vill

“Jag var inte kär i min man. Vi gifte oss mest för att det var det som förväntades. Jag hade åldern inne. Min mor, min mormor och alla andra gifte sig först, blev kära sen. Jag insåg efter så många års äktenskap att det aldrig kommer komma.”
Vali, 46.

Vali, som är den äldsta av de intervjuade kvinnorna berättar att hennes förväntningar på äktenskapet förändrades successivt. Efter kriget hade familjen upplevt mycket och förlorat både hus och ekonomisk tillgångar. Hennes man fanns inte där för henne som hon önskade och hon blev dessutom utsatt för fysisk och psykisk våld. Hon berättar att hon aldrig hade vågat skilja sig innan kriget. Det var först när hon kom i kontakt med Open Door som hon tog till sig modet att skiljas. Genom organisationen Open Door träffade hon andra kvinnor i liknande situation, vilket hjälpte henne genom skilsmässoprocessen.

Arta, Elsa, och Gresa gifte sig av kärlek, medan de resterande kvinnorna gifte sig för familjens skull, samt att deras män hade någorlunda bra egenskaper. Kvinnorna hade olika ingångar och motiv i sina äktenskap men resultatet blev detsamma; skilsmässa. Arta är en av kvinnorna som gifte sig av kärlek och ömsesidiga känslor. Hon hade andra anledningar än kärlek till skilsmässa;

*“(…) Jag älskade min partner djupt och innerligt. Men endast kärleken räcker inte. Vi gled ifrån varandra för vi hade olika intressen till slut. Jag fick inte ut någonting av vårt förhållande till slut.”*Arta, 27

Den moderna familjen kännetecknas av att man tillgodoser de emotionella behoven genom kärlek. Giddens (2006) menar att kärleken har stor betydelse och ligger till grund för en parrelation. Vid intervjun kom det fram att fem av åtta kvinnor valde att skilja sig på grund av saknaden av kärlek. Respondenterna gifte sig av helt olika skäl, där majoriteten svarade att kärlek inte var den främsta anledningen till giftermålet, men blev anledningen till skilsmässa. Den rena relationen utmärks av att den inte är förankrad i ekonomiskt och yttre förhållanden. Giddens (2006) kallar den ren för att den ingås för dess egen skull samt för den tillfredställelse den ger de inblandade, den varar dessutom så länge som de båda parterna finner tillfredställelse i förhållandet (Giddens 2006). Man förhandlar relationens innehåll och form istället för att utgå från bestämda normer, vilket gör att relationen alltid är öppen för omförhandlingar (Giddens 2006). Enligt Giddens ska ökade skilsmässor och

separationer ske på grund av kärlekens ökade betydelse och inte tvärtom (Giddens 2008).

6.5 Orsak till skilsmässa

Både de intervjuade kvinnorna och de professionella har en liknande syn på skilsmässans orsaker. De professionella menar att fördelade maktresurser samt kvinnans frigörelse har orsakat konflikter i parförhållandet (familjen). Samtidigt menar både de professionella och majoriteten av kvinnorna att både strukturella och mer individuella orsaker, så som förväntningar på relationen och dess inverkan samt maktfördelningen har legat till grund. De kvinnor som hade samma syn som de professionella var de högutbildade kvinnorna. Vid frågan vad som orsakade separationen svarade två av kvinnorna såhär;

”Han lyssnade aldrig och kommunikationen var inte bra. Han hade en annan kvinna dessutom. Efter ett tag, när jag hade fått reda på detta, så ansökte jag om skilsmässa. Jag sa till mig själv att jag vägrar att leva som min mor hade gjort”
Enisa, 39

Arta berättar:

”Vi ville två olika saker. Min man var för svartsjuk men framförallt avundsjuk för att jag lyckades och min karriär var bra. Ingen av oss mådde bra i förhållandet och jag vägrade ge upp min karriär för honom helt enkelt.”

Svaren från kvinnorna visar att dagens parrelationer ställer mycket högra krav. Enligt Giddens (2006) ingår de nya kärleksidealerna i demokratiseringen av vårt personliga liv. Att ha öppen kommunikation och förhandlingsregler anses vara viktiga för ökad autonomi, även ömsesidighet samt ett tillfredställande utbyte anses vara en förutsättning för jämlika kärleksförhållanden (ibid). Det sociala skyddsnätet i Kosovo är ännu inte tillräckligt utvecklat som till exempel i Sverige men förbättras ständigt. Individens överlevnad är därför i mycket större utsträckning beroende av familj, släkt och framförallt mannen som har den dominerande rollen och kontrollen i familjen.

Zana berättar att hennes make förändrades när de väl hade gift sig. Han kom och gick som han behagade, dessutom hade han total kontroll över parets ekonomi. Hon säger;

”Han brydde sig mer om att gå ut på kvällarna än att stanna med mig. Han var ute till sent på nätterna och spenderade alla våra pengar. Jag jobbade hårt för dessa pengar.” I Zanas fall var det makens ignorans, intolerans och den maktkontroll han hade genom att råda över parets

ekonomi, som gjorde att hon skilde sig.

De kvinnor som hade universitetsutbildning skiljde sig av mer personliga skäl, så som att deras emotionella behov inte var tillfredställda, det fanns brister mellan paret samt att deras integritet och självständighet stod på spel. Majoriteten av kvinnor som saknade universitetsutbildning hade avsaknaden av kärlek som anledning att skilja sig. Kvinnornas svar visar att i de senmoderna relationerna är viktigt för individen att känna personlig tillfredställelse, som skapar förutsättningar för en lyckad relation (Giddens 2006; 2008)

7. Slutsatser

Min ambition har varit att försöka förstå och komma åt de faktorer som resulterar i ökade skilsmässor bland kvinnor i Kosovo. Man kan inte peka ut endast en bakomliggande faktor som orsak till skilsmässa, men jag vill ändå påstå att de har med mer omfattande sociala förändringar att göra. Där känslan av självständighet, tillfredställande av egna behov, det ekonomiska oberoendet och förbättrad utbildningssystem är några av de viktigaste bidragande faktorerna till att skilsmässor ökar. En av de viktigaste faktorerna är just socioekonomiska faktorer då kvinnornas förbättrade ekonomiska situation har gjort att äktenskapets ekonomiska betydelse har minskat. God ekonomisk utveckling ger utrymme för förändringar i samhället som gynnar befolkningen, framförallt kvinnor som alltmer tar ansvaret som familjeförsörjare. Sedan krigets slut för elva år sedan, har Kosovo utvecklats i rasande fart in mot moderniseringen. Det är inte bara på ett samhällsligt plan utan även på individuell nivå, där det kollektiva medvetandet i landet har ökat. Ett mönster som tydligt har framkommit i studien är att ju mer välutbildade kvinnan är desto starkare är hon. Utbildning spelar stor roll för hur de intervjuade kvinnorna förhåller sig till familj, kärlek, självständighet och separation.

De lågutbildade kvinnorna behövde starkare och allvarigare motiv för att skilja sig än de med högre utbildning och deras äktenskap varade längre än de kvinnor som hade högre utbildning. Tidigare tog man inte till vara på kvinnors kompetens och goda utbildning, mestadels för att man såg kvinnan som en andra klassens medborgare. De internationella organisationerna, som t.ex FN och Kvinna till Kvinna, har skapat arbete - och utbildnings tillfällen för många kvinnor. Det nya rättsamhällets framväxt är också viktigt att nämna, då den sociala tryggheten har ökat. Respondenterna bor i ett land där kulturell kollektivism är dominerande. När

traditionella mönster och normer ersätts av den nya så verkar det ofta vara männen som har svårt att anpassa sig, framförallt i parförhållanden medan kvinnor anammar ny levnadsätt snabbare på grund av de fördelar som ges. Det som tidigare har varit trygga normer och roller för männen blir nu nytt och osäkert (Roman 2004). Friheten för kvinnorna verkar ha ökat genom en känsla av självständighet som uppstått efter kriget. De lagar, normer och värderingar som tidigare var dominerande är inte lika framträdande som de en gång var.

Betoning på personlig tillfredställelse i äktenskapet skapade förväntningar som ibland inte uppfylldes hos kvinnorna, vilket var en av de faktorer som ledde till skilsmässa. Äktenskap är ofta grundat på uppfattningen om romantisk kärlek. Om ett äktenskap ska ha en framtid, så förväntas det att ett par ska utveckla ömsesidig kärlek (Giddens, 2006) Den "romantiska kärleken" har blivit ett naturligt inslag i äktenskapet, vilket många av kvinnorna, först nu inser är viktigt. Som jag har nämnt, så är ett annat utmärkande drag framträdande i intervjuerna, vilket är att de lågutbildade kvinnorna behövde allvarligare motiv för att skilja sig och dessutom varade deras äktenskap längre än de kvinnor som var högutbildade.

Det är även viktigt att nämna faktum att vilket stad kvinnorna ursprungligen kom från också påverkade motivationen till skilsmässa. Hälften av de intervjuade kvinnorna flyttade till Pristina först efter krigets slut. Innan flytten hade de bott i små byar där kollektivismen var starkt dominerande enligt dem själva, till skillnad från den urbaniserade huvudstaden Pristina där livet för varje enskild individ anses vara mer individualistisk än kollektivistisk. Samtliga respondenter menar att kvinnornas ökade makt i samhället och i familjen är viktig orsak till varför det uppstår konflikter i förhållandet, vilket har gjort att kvinnornas äktenskap har avslutats. Övergången från ett kollektivistiskt till ett individualistiskt samhälle med en annan syn på familjen och relationer mellan kvinnor och män har också varit en anledning till skilsmässorna. Som jag nämnde ovan, så går det inte att urskilja en enskild faktor som påverkar skilsmässor utan det är kombinationen av individuella samt samhälleliga faktorer skapar en förutsättning till skilsmässa. När ett samhälle genomgår grundliga förändringar så gör även individen det och tvärtom. Under hela uppsatsen har jag sett ett mönster som har framträtt starkast och det är att den snabba utvecklingen i Kosovo har skapat nya möjligheter för kvinnorna, vilket har påverkat deras syn på äktenskap, familj och könsroller. Frihet och nystart är två faktorer som karakteriserar denna uppsats resultat på hur respondenterna upplever sin livssituation idag.

Kanske har det framstått som att skilsmässor enbart är något positivt och ett tecken på kvinnans frigörelse i denna uppsats, därför vill jag påpeka att jag inte lägger, varken en positiv eller negativ värdering i skilsmässor. De teorier jag har använt mig av i uppsatsen finner jag relevanta, dock så är jag medveten om att dessa teorier inte räcker för att förklara varje aspekt. För fortsatt forskning skulle det vara intressant att gå djupare in och analysera Kanuns betydelse i större utsträckning. Jag har försökt få svar på en komplex fråga som kräver mycket mycket tid och engagemang. Avslutningsvis vill jag framhäva att det jag har kommit fram till, utifrån de empiriska resultaten, är att de samhällsförändringar som sker har inverkan på individen och dess handlingar. Utifrån de empiriska resultaten vill jag faställa att de ovan nämnda faktorerna leder till ökade skilsmässor.

8. Källförteckning

Tryckta källor:

- Beck-Gernsheim, E. (2002). *Reinventing the Family*, Storbritannien, Oxford: Polity Press
- Beck, U & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. London: SAGE Publications Ltd.
- Björnberg, Ulla & Kollind, Anna-Karin (2003) *Att leva själv tillsammans*. Malmö: Liber AB
- Castells, Manuel. (1997). *Informationsåldern – Ekonomi, samhälle och kultur. Band II. Identitetens Makt*. Göteborg: Daidalos.
- Eldén, Sara (2009) *Konsten att lyckas som par*. Media-tryck, Lund University, Lund: Sweden.
- Giddens, A. (2008). *Sociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, A. (1996). *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, A. (2006). *Intimitetens omvandling - sexualitet, kärlek och erotik i det moderna samhället*. Lund: Nya Doxa.
- Giddens, A. (2006). *Modernitet och självidentitet- självet och samhället i den senmoderna epoken*. Uddevalla: Daidalos.
- Jaku, Pjeter (1998) *Kanuni i Leke Dukagjinit*. Shkoder: Shoqeria botuese Kuvendi.
- Johansson, Anna (2005). *Narrativ teori och metod: med livsberättelsen i fokus*. Lund: Studentlitteratur AB
- Kvale S. (2009) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur
- Rappi, Gjerg (2003) *Die albanische Großfamilie im Kosovo*, Germany: Boehlau Verlag
- Roman, C. (2004). *Familjen i det moderna*. Lund: Wallin & Dahlbom Boktryckeri AB.
- Thurén T. (2007) *Vetenskapsteori för nybörjare*. Malmö: Liber AB
- Trost, J, (1993). *Familjen i Sverige*. Stockholm: Liber utbildning AB.
- Widerberg K. (2002) *Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur
- Armstrong, Karen (2004) *Islam. Sverige: Bokförlaget Forum*

Webbaserade källor:

Statistical office of Kosovo - <http://esk.rks-gov.net/eng/>

UN - <http://www.unmikonline.org/pages/default.aspx>

9. Bilaga 1 - intervjuguide

Background

- How old are you?
- What education do you have?
Do you have children?
- Are you married now?

Marriage

- How did you meet your husband?
- How old were you when you got married?
 - Was it your decision?
 - Affected by family?
- How did the environment react? (Parents, siblings, relatives, friends, etc.)
- Did you move in with your husband before or after the wedding? Where?
 - How did you live? (Apartment, house etc)

Sexual experience

- Did you have any sexual experience before the wedding?
- Do you know if your husband had any sexual experience before the wedding?
- How do/did you feel about that?
 - Do you think that men/women have different opportunities regarding sexual experience before marriage?

The divorce

- What do you think was the reason for the divorce?
- Who initiated the divorce?
- How was the judicial process?
- How did the environment (Parents, siblings, relatives, friends, etc) react on the divorce?
- What was the hardest thing with the divorce?
- What do you think distinguishes a good family?
 - Can you elaborate on...?
 - Why do you think that you were expected to do the...?
 - How where you expected to contribute to the family?

- What is most important for you in a relationship (marriage?)
- Would you like to get married again?

The life today

- How is your life today?
 - Where do you live now?
 - Children? (Who takes care of them?)
 - Do you have more free time?
 - Job?
 - What are the major changes?

Thank you so much for taking time to do the interview! Your answers are very important to me.

10. Bilaga 2 Intervjuguide - Professionella

Name/Namn

Profession/Yrke

Numbers of years working/ Antal år i yrket

1. What do you think of the changes that the Kosovo society has undergone since the war? /Vad anser du om de förändringar som Kosovo har genomgått sedan kriget?
2. Do you think the standards and values have changed? /Tror du att normer och värderingar har förändrats?
3. What are your thoughts on the education system / labor? /Vad har du för tankar om utbildningssystemet/arbetsmarknaden?
4. What are your organization's role in society / individual?Vad har din organisation för roll i samhället/individen?
5. Do you think that divorce has increased? (If yes, proceed to the next question) /Anser du att skilsmässor har ökat? (Om ja, gå vidare till nästa fråga)
6. What do you think is the reason they have increased? / Vad tror du är orsaken till att de har ökat?